

A VESZPRÉM MEGYEI LEVÉLTÁR KIADVÁNYAI 22.

A VESZPRÉMI EGYHÁZMEGYE MÚLTJÁBÓL 22.

MEGYETÖRTÉNET

EGYHÁZ- ÉS IGAZGATÁSTÖRTÉNETI TANULMÁNYOK

A VESZPRÉMI PÜSPÖKSÉG

1009. ÉVI ADOMÁNYLEVELE TISZTELETÉRE

KÜLÖNLENYOMAT

SZERKESZTETTE

HERMANN ISTVÁN ÉS KARLINSZKY BALÁZS

VESZPRÉMI ÉRSEKI ÉS FŐKÁPTALANI LEVÉLTÁR

VESZPRÉM MEGYEI LEVÉLTÁR

VESZPRÉM, 2010

Karlinszky Balázs

A VESZPRÉMI KÁPTALAN ZALAMERENYE-KÖRNYÉKI BIRTOKAI
A TÖRÖK ELŐTT
(KÁPTALANI BIRTOKKEZELÉS A KÖZÉPKORBAN)

Az alábbi tanulmány a veszprémi székeskáptalan középkori birtokainak feldolgozását célzó munka részeként született meg. A zalamerenyei birtokcsoport a testület székhelyétől a földrajzilag legnagyobb távolságra, mintegy 120 kilométerre, azaz többnapos járóföldre fekvő néhány falvat, birtokot tömörítette. A szűkebben értelmezett birtokcsoport három – Zalamerenye, Zalaújlak, Garabonc –, illetve a tágabban értelmezett öt – Orosztony és az egykori Németpáh – település(rész)e a káptalan 15. század végi, közel hatvan birtokának¹ csak kis hányadát tette ki. A továbbiakban megkísérlem vázolni, miként működhetett a területen, a székhelytől meglehetősen távolságban a káptalan birtokigazgatása, mennyiben mutatott ez egyedi jelenségeket a testület egyéb birtokainak kezelésével, illetve más káptalanok hasonló gyakorlatával összevetve.

Bár első ránézésre talán egyértelműnek tűnhetnek, a címben szereplő fogalmak mégis magyarázatra szorulnak. A veszprémi székeskáptalan kialakulása valamikor a 12. század derekára-második felére tehető – pontos dátumot azonban ehhez a források hiánya miatt itt sem köthetünk, hasonlóan a többi magyarországi püspöki székhelyen alakult világi papi közösségekhez. Veszprémi kanonokok létezéséről az első adat 1079-ből való, a káptalanról, mint testületről pedig 1181-ből van okleveles forrás.² A vizsgálat felső időhatárául a törökkort választottam, bár a mohácsi vereség nem jelentette a végektől ekkor még távol fekvő birtokok feladását. A káptalani székváros 1552-ben történt elfoglalása a testület működésének nehézségeivel, ha nem is azonnali megszűnésével járt együtt; a kanonokok egy része az ostrom során lelte halálát, mások szétszóródtak és az ország biztonságosabb részeire költöztek. Az 1560-as

¹ LUKCSICS (1908) 12–13. A szerző itt felsorolja a káptalan Csánki Dezső történeti földrajzi köteteiben szereplő valamennyi birtokát. CSÁNKI (1890–1913) II. 703. (Somogy megye) és III. 195–196, 290–291. (Veszprém és Zala megye).

² 1079: „*que dedi Sancto Michaeli non ad servitium episcopi, sed fratrum*” VO no 2. (21.), 1181: VO no 7. (30–31.)

évekből már tudható, hogy a káptalan itteni jövedelmeit a közeli végek fenntartására fordították.³

Kérdéses lehet továbbá, hogy a nevezett birtokok alkottak-e uradalmat, vagy valamely birtokszervezési alapon – amely a földrajzi elhelyezkedés lehetett – kezelte a káptalan őket együttesen. Maga az uradalom fogalma szorosan összefonódik a várakéval, s mint ilyen, a „váruradalom” fogalma fejezi ki találóan ezt a kapcsolatot. Így nem elsősorban gazdasági, sokkal inkább politikai egységet kell a fogalom alatt érteni: e politikai egység központja a vár, élén a várnaggyal, aki bírói hatalmat gyakorol a birtokok jobbágysai fölött, továbbá a vár gazdasági központ is, ahová a jobbágysok beszállítják terményeiket és lefizetik adójukat. Engel Pál megengedőleg fogalmaz a vár mint birtokközpont meglétével kapcsolatban, azonban elengedhetetlen kritériumnak tartja azt, hogy az ugyanazon uradalomhoz tartozó birtokok azonos jogi helyzetűek legyenek, még ha korábban más-más jogcímen kerültek is a birtokszervezetbe.⁴ Felhívja a figyelmet arra is, hogy az uradalom (*dominium*) szó a 16. század előtt nem használatos, helyette a fogalmat a tartozékok (*pertinentiae*) vagy falvak, birtokok (*possessiones*) kifejezéssel adták vissza.⁵

Fügedi Erik arra mutatott rá az esztergomi érsekség számadáskönyvének vizsgálata kapcsán, hogy az egyházi nagybirtok szervezete eltért a világitól és uradalmak helyett jellemzően *officiolátusokból* állt: „az egymáshoz közel fekvő kisebb-nagyobb birtoktesteket egy officiális alá rendelték, s az így keletkezett birtokigazgatási egységet officiolátusnak nevezték.”⁶ Ezt a jelentést emeli ki a Korai Magyar Történeti Lexikon is, miszerint olyan magánföldesúri familiárisokat kell e fogalom alatt érteni, akik udvari feladataik mellett a központtól távolabb fekvő birtokok kezelését is végezték.⁷ Az egyházi birtokok ugyanis a világi nagybirtokhoz képest általában szórtabban helyezkedtek el, s míg a nagybirtokok összpontosítása a 15. század elején megindult, az egyházi birtoktestek továbbra is több tagban maradtak. Uradalmaknak továbbá Fügedi – és elméletét követve Kovács Béla is – azokat a birtokcsoportokat nevezte, amelyek egy-egy vár köré összpontosultak, így Esztergom esetében Drégely és (Garam)Szentkereszt,⁸ az egri püspökség esetében pedig Eger voltak uradalmi központok. A birtokok szórt elhelyezkedése miatt az officiolátusok száma ennél mindkét egyházmegye esetében lényegesen nagyobb volt: az érsek officiálisai nem

³ ZML XV.61. Garabonc, 8.162. 64.

⁴ ENGEL (1996a) 24–26. A váruradalmi központ többes funkciójára a füzéri várral kapcsolatban Simon Zoltán hívta fel a figyelmet. Eszerint hadi–katonai, politikai, gazdasági és lakó–rezidencia célokat szolgáltak az uradalmak központjai. SIMON (2000), idézi: BOCSI (2007) 43.

⁵ ENGEL (2007) 12.

⁶ FÜGEDI (1981) 124., KOVÁCS (1987) 150–151.

⁷ KMTL 502. (officiális, a szócikket Köblös József készítette).

⁸ A szentkeresztúri uradalom központja azonban nem vár, hanem mezőváros volt.

kevesebb, mint nyolc, a püspökei tizenhat különálló birtoktestet irányítottak a középkor folyamán.⁹ A veszprémi káptalan esetében azonban ezektől némileg eltérő birtokkezelési rendszer látszik kibontakozni: az összesen négy, egymástól méretében is lényegesen különböző birtokcsoport élén különböző rangú és számú tisztviselőket találunk. A forrásokban szereplő merenyei officiálisok Esztergomhoz és Egerhez hasonlóan minden esetben világiak voltak ugyan, de már papi birtokigazgatókat (*magister possessionum*) találunk a birtoktest élén, akik minden esetben a kanonokok sorából kerültek ki. A káptalani Számadáskönyv fordításának szóhasználatát, amely a birtoktesteket uradalmaknak tekinti, az előbbieket alapján legalábbis meg kell fontolnunk. A kifejezés használata ugyanis itt nem látszik pontosnak, különösen akkor nem, ha figyelembe vesszük azt, hogy egyrészt kifejezetten ritkán említik Merenyét és uradalmát (*pertinentiæ*),¹⁰ másrészt a közeli másik egyházi nagybirtokos, a veszprémi püspök birtokain a két püspöki vár köré valódi uradalmak szerveződtek, amelyek meghatározása a korban is kifejezetten a „*pertinentiæ*” fogalommal történt. A korabeli szóhasználat mellett ellentmondani látszik az uradalom kifejezés alkalmazhatóságának az is, hogy nem csak vár nem volt egyik településen sem, de nem is sorolhatóak ezek a mezővárosok közé, s mint ilyenek, uradalom sem alakulhatott ki körülöttük.¹¹

A veszprémi káptalan birtokai lényegében változatlan összetételben vészeltek át törökkort, s így az azokra vonatkozó birtokjogi iratok ma is egyetlen helyen, a Veszprémi Érseki és Főkáptalani Levéltárban őrzött káptalani magánlevéltárban találhatóak meg. A testület földesúri jogaira vonatkozó iratokat az 1780-as évek elején az egyes birtokok szerint rendezték, melynek során több mint háromszáz birtoknevet vettek lajstromba a legkorábbi, 1009-es előfordulástól a rendezés időpontjáig.¹² Az ekkor készült elenchusba¹³ rövid latin nyelvű

⁹ Esztergomi officialátusok voltak a nagysallói, szöllősi, cétényi, verebélyi, szalkai, vadkerti, sajópüspöki és udvardi; egri püspökiek a pusztaszikszói, mezőhídvégi, tiszánánai, túrkevi, solymosi, harsányi, kápolnai, őrsi, gyöngyöspüspöki, hejcei, szentmáriai, sajóhídvégi, szirki, tárkányi, polgári és szentmargitai birtoktestek. FÜGEDI (1981) 124., KOVÁCS (1987) 150–151.

¹⁰ Például RA no 2086. és ZsO I. no 3224. A Számadáskönyv azonban következetesen kerüli ezt a fogalmat, ehelyett valamennyi esetben név szerint sorolja fel a birtokcsoport tagjait az élükre kinevezett birtokigazgató említésekor.

¹¹ Urbárium 21. és 94.

¹² LUKCSICS (1930). Az egyes birtokokra vonatkozó iratok ekkor kaptak sorszámot úgy, hogy egy más birtok neve alatt fölvelt, de az adott településre vonatkozó oklevél lehetőség szerint valamennyi településnél regisztrálásra került. Így fordulhat elő, hogy bár a 28-as sorszámmal (DF 201485) zárulnak a helységre vonatkozó középkori iratok, összesen mégis csak nyolc „Garabonc” jelzetű irat létezik, mivel a többi Merenye alá került besorolásra, de előfordulnak Lovas, Paloznak, Kádárta és Nagyberény jelzet alatt is. (Például a Garabonc 1 jelzet valójában a Merenye 5 – DF 200657 – jelzetű oklevélnek felel meg.)

¹³ VÉL C/1 (cap.) Elenchus II.

regeszták kerültek, amelyek a még nem publikált vagy esetlegesen lappangó oklevelek használatát is könnyebbé, illetve lehetővé teszik. Ezen kívül számos veszprémi vonatkozású középkori forráskiadvány jelent meg és áll jelenleg is szerkesztés alatt, amelyek szintén tartalmazznak a káptalani birtokokra vonatkozó oklevélközléseket.¹⁴

Külön érdemes megemlíteni a veszprémi káptalan Számadáskönyvét, amely műfajában és kiadásában is ritkaságnak számít a hazai gazdaságtörténet forrásait tekintve. Bár a kódex elsősorban a Veszprém környéki és Balaton-felvidéki káptalani birtokokra tartalmaz adatsorokat, s a kanonokok gazdaságirányítási rendszere is erről a területről ismerhető meg legteljesebben, a vizsgált merenyei birtoktestre is található benne néhány elszórt adat.¹⁵

AZ EDDIGI KUTATÁSOK ALAPJÁN FELVÁZOLHATÓ KÉP

A középkori magyarországi káptalanok történetének kutatása a 19. század második felében indult meg, s lendülete szűk egy évszázadig tartott. Ebben az időszakban számos monografikus igénnyel megírt munka látott napvilágot zömében egyházi személyek tollából. Ezen kiadványok szerkezete általában egymáshoz hasonlóan épült fel: az adott káptalan megalakulásától kezdve kronologikus rendben vizsgálta az intézmény történetét, amelyet a szerzők korábban zárt le; ezt követte legtöbbször a kanonokok kötelességeinek, az egyes dignitások feladatainak leírása, olykor a káptalan jövedelmeinek és birtokainak vizsgálata; majd a káptalanok birtokainak összegyűjtése következett; a munkát a legtöbb esetben a kanonokok névsora, s ahol lehet, rövid életrajza zárta. Míg az előbbi, elsősorban a prozopográfia eredményeire és a fennmaradt káptalani statútumok tartalmának elemzésére támaszkodó részek a ma kutatója számára is helytálló és hasznosítható adatokat biztosítanak, utóbbi adattári rész a különböző forráskiadványok megjelenése folytán javarészt bővíthető lett.¹⁶

A történeti feldolgozásokban 1945 előtt és után is külön szerepet kapott az elsősorban székes-, de némely nagyobb társaskáptalanoknak a hazai írásbeliségben és jogszolgáltatásban betöltött hiteleshelyi feladatának vizsgálata. Más, témánkhoz közelebb álló, jelen tanulmány szempontjából jobban megragadható

¹⁴ Ezek felsorolásától itt eltekintenek, az eddigi és a későbbi hivatkozások ezek jó részét tartalmazzák.

¹⁵ A kódex ismertetésére lásd SOLYMOSI (1998a), továbbá ÉRSZEGI (1998), az adatsorok feldolgozási kísérletére KARLINSZKY (2008).

¹⁶ FEDELES (2005) 23–45. munkájában bővebben taglalja a nemzetközi és a hazai káptalanok kutatástörténetét mind földrajzi, mind módszertani értelemben. Itt csak tájékoztató jelleggel kerül felsorolásra néhány hazai feldolgozás a teljesség igénye nélkül: BEDY (1938), BUNYITAY (1883), JUHÁSZ (1941), KOLLÁNYI (1900), LESKÓ (1907), LUKCSICS (1927), VÁGNER (1896).

általános középkori gazdaságtörténeti feldolgozás azonban vajmi kevés született.¹⁷

A hazai történetírásban az egyháztörténet-írás és ezen belül a káptalanok kutatása az új szempontok előtérbe kerülésével az 1940-es évek végén megkezdte. Üdítő kivételként Mályusz Elemérnek a káptalanok személyzetéről írt munkáját kell megemlíteni. Az 1980-as évek második felétől új lendületet kapó egyháztörténet-írás a káptalanok történetének vizsgálatában részben folytatta a hagyományokat – gondolok itt a kalocsai káptalan történeti monográfiájára –, részben új megközelítéseket is hozott. Ez utóbbiak közül Köblös József és Fedeles Tamás társadalomtörténeti-szociográfiai háttérű, valamint Kubinyi András és Solymosi László összegző-feldolgozó munkáit emelném ki.¹⁸ Ugyanakkor néhány résztanulmány és forrásközlés kivételével a káptalanok és egyáltalán az egyházi nagybirtokok gazdasági viszonyainak, birtokaiknak, uradalmaknak gazdaságtörténeti feldolgozása – nyilvánvalóan az ezekre vonatkozó közvetlen források alacsony száma miatt – még megvalósításra vár.¹⁹ Ehhez segítséget nyújthatnak az olyan, elsősorban nemesi birtoktörténeti összefoglalások, amelyek a politikátörténet kutatásában eddig is felhasznált mágnás-bárai réteg alatti, tehát a várral nem vagy legfeljebb egy várral bíró nemesi családok történetét dolgozzák föl.²⁰ A magyarországi káptalanok jövedelmi viszonyai ugyanis inkább ezekhez hasonlíthatóak, lévén várral nem rendelkeztek, de, legalábbis a 13. század végétől, tisztességes anyagi jólétet biztosítottak kanonokaik részére, még ha eltérő mértékben is: egy nyitrai mesterkanonok jövedelmei nyilvánvalóan elmaradtak az esztergomi nagyprépost jövedelmeitől.²¹

A káptalanok létrejötte a hagyomány és a Hartvik legenda tanúsága szerint a püspökségeket alapító Szent István királyhoz köthető, aki az esztergomi érsek mellé a városban élő világi papokból szervezett testületet a székesegyházban. A kanonokok életét kezdetben – de a 11. század derekától valószínűsíthetően – a bencés eredetű Chrodegang-regula szabályozta, s a közös életet folytató papok közösségét először nem is a 12. századtól használatos *capitulum*, hanem a szerzetesi közösségekre jellemző *conventus* kifejezéssel illették.²² A püspök és a

¹⁷ Alapvető munkának számít a hiteleshelyek kapcsán: ÉRDÚJHELYI (1899), ECKHART (1913). Gazdaságtörténeti feldolgozás: ÉRDÚJHELYI (1903). Nem középkoriak ugyan, de ehelyütt megemlíthető még BOJT (1935), valamint GERENDÁS (1934).

¹⁸ MÁLYUSZ (1971), UDVARDY (1992), KÖBLÖS (1987), KÖBLÖS (1994), FEDELES (2001), FEDELES (2003), FEDELES (2005), KUBINYI (1999), SOLYMOSI (1989), SOLYMOSI (1998b) és RCS 7–58. (bevezető), különösen 10–36.

¹⁹ Feldolgozások: FÜGEDI (1981), HOLUB (1943), KALÁSZ (1932), KEREZSY (1910), KOVÁCS (1987), LUKSICS (1923); forráskiadások: BC, Bortizedjegyzék, Számadáskönyv, Urbárium.

²⁰ FÜGEDI (1999), NEUMANN (2007).

²¹ A kanonokok jövedelmeire lásd MÁLYUSZ (1971) 81–86. Megállapítása szerint a 15. századra a nagyobb káptalanok kanonokjai átlagosan 150 forint éves jövedelemmel bírtak.

²² BÉKEFI (1901) 22., MEZEY (1973) 29. A kanonokok és bencés szerzetesek együttélésére hívja fel a figyelmet Pécs esetében FEDELES (2005) 46.

káptalan viszonyát kezdetben az apát és a szerzetesek viszonyával szokták jellemezni. A világi papok ellátásának és élelmezésének anyagi alapját az egyháznak juttatott javadalmakból a püspök belátása, majd később a káptalani szabályzatok szerint mérte ki; a kanonokoknak saját birtokaik eleinte nem voltak.

A közös élet, az együttlakás a 11. század végén kezdett felbomlani, így a káptalanok saját jövedelmeikre lettek utalva. Ezeket kezdetben a megyéspüspök hasította ki az „egyházának juttatott” birtokokból és egyéb, például a tized javadalmakból,²³ de részesültek már világiaktól származó, kifejezetten a káptalannak mint testületnek juttatott adományokból, végrendeleti hagyatékokból, illetve cserék útján is szerezhettek fekvő jószágot. Vagyonuk gyarapodásával idővel birtokok vásárlására is gondolhattak, s ezekhez más birtokos személyhez vagy testülethez hasonlóan igyekeztek meglévő birtokaik közelében hozzájutni. A feldolgozásokban két leggyakrabban említett birtokadomány 1156-ban Mór (Martyrius) esztergomi érsek adománya, amellyel hetven falu tizedét juttatta káptalanának,²⁴ illetve Guden paloznaki adománya 1079-ből,²⁵ amely ugyan még a veszprémi Szent Mihály egyháznak szól, de kifejezetten az együtt lakó „testvéreknek”, s nem a püspöknek juttatott szőlőket.

A különböző birtokadományok és vásárlások révén az egyes káptalanok jövedelmei két nagyobb csoportra oszthatóak. Az esztergomi érsekség jövedelmi viszonyainak elemzése alapján Fügedi kimutatása szerint a legjelentősebb tételt az egyházi jövedelmek jelentették, amelyek a primás bevételeinek felét-kétharmadát tették ki a vizsgált időszakban. Egyházi jövedelmeken elsősorban a tizedből, illetve annak bérbe adásából befolyó jövedelmeket kell érteni. A földesúri jogon szedett jövedelmek tették ki a bevételi oldal maradék, kisebb hányadát; ezek jóval differenciáltabbak voltak az egyháziaknál. A legjelentékenyebb összeget az érsekség földesurasága alá tartozó jobbágyság cenzusa, földbére jelentette, amely azonos nagyságrendű volt a földesúri jogon szedett összes többi jövedelemmel. Ezek a *munera* (ajándékok), *servitium* (munkajáradék), kilencedek, vámok, révek és egyéb bérletek voltak. Feltehetően más egyházi birtok esetében is voltak olyan speciális, csak az adott birtokosra jellemző bevételek, mint amelyet Esztergom esetében az urburából történő részesedés jelentett.²⁶

A megyéspüspöknek járó tizedekből a székeskáptalanok is részesedtek, aminek szabályozása egyházmegyénként eltérő módon a 13. század folyamán történt meg. Általában a tizedek negyedrészt, a „tizednegyed” kapták a

²³ ÉRDÚJHELYI (1903) 31.

²⁴ CD II. 140–143. (RA no 84.)

²⁵ VO no 2. (21–22.)

²⁶ FÜGEDI (1981) a földesúri bevételekre 125–142., az egyháziakra 144–150.

kanonokok. A IV. lateráni zsinat rendelkezése folytán – feltételezhetően a korábbi szokással ellentétben – a vidéki kápolnákat (és jövedelmeiket) nem lehetett többé a kanonoki prebendákhoz csatolni, azonban e rendelkezés alól a káptalanok igyekeztek maguknak privilégiumot szerezni. Éppen a veszprémi püspökhöz kapcsolódik az a kérvény, amely III. Honorius pápa jóváhagyásával végül is gyakorlattá lett: az egyházmegyei kápolnák – ebbe a plébániák éppen úgy beletartoztak, mint a kisebb templomok és kápolnák – lelkészeknek járó jövedelméből, amely a megyéspüspöknek járó tized utáni negyed volt, ezentúl a kanonokok is részesedtek. Ez az arány egyházmegyénként változott: az ún. magisztrátus-jogon²⁷ szedett jövedelem Veszprém esetében a tizednegyed felét jelentette, de Győr esetében például a káptalan a tizednegyed 3/4-ét, míg a helyi pap 1/4-ét, tehát összesen a tized 1/16-át élvezhette. A kanonokok részesülhettek továbbá az egyházmegyei tizedekből a már említett módon úgy is, hogy a főpásztor átengedhette káptalanának az egyes tizedkerületekből vagy az egyes helységekből származó teljes jövedelmet. Veszprém esetében ilyen tizedkerület volt például a zalai Szeptenek- vagy Rigyákés, a vizsgált merenyei birtoktesttől valamivel nyugatabbra található *cultellus*.²⁸

A káptalanok tulajdonába került birtokok, illetve jövedelmek kezelése a legtöbb intézmény esetében hasonlóan történt. Már a 13. század közepétől szerepel a forrásokban a kanonokok közül választott dékán. A dékánkanonokok, akik a káptalani tagok rangsorában a káptalani statútumok felsorolásaiban a dignitások után, az egyszerű mesterkanonokokat megelőzően fordulnak elő, olyan tisztségviselők voltak, akiket – ellentétben az oszloposkanonokokkal és főesperesekkel – a káptalan határozott időre, általában egy évre választott meg tagjai közül. (Mályusz Elemér egyébként a választás ténye miatt bennük látja a káptalanok „autonóm szervezkedésének szimbólumát”.²⁹) A dékánok elsődleges feladata valójában a birtokigazgatás volt, a közös jövedelmek beszedése, a káptalan joghatóságának képvisellete jobbágysai fölött. Dékánkanonokot az esztergomi káptalan kivételével valamennyi intézménynél választottak. Az 1397-es esztergomi káptalani vizitáció alkalmával ugyanis a kanonokok arról számoltak be, hogy e tisztséget előttük ismeretlen okok miatt már több éve nem töltötték be. Oka ennek valószínűleg az lehetett, hogy Esztergomban a káptalani birtokok hasznait az egyes kanonokok javadalombirtokként élvezték, s így a dékán feladatainak jelentős részétől megszabadult.³⁰ A dékáni méltóság korábbi

²⁷ A magisztrátus jogra bővebben lásd RÁCZ (2000).

²⁸ „*Capitulum ecclesie Weprimiensis in Rygyachkees perpetuo habet puram decimam*” – Számadáskönyv 24. A tizedekbe tartozó falvak felsorolása MREV IV. no 110. (128–131).

²⁹ MÁLYUSZ (1971) 64.

³⁰ RCS 46. Az 1530 körül elfogadott új esztergomi káptalani statútum már újra tartalmazza a dékán tisztségét, akit a többi testülethez hasonlóan a jövedelmek kezelésére és a „jobbágyság közötti rendtartásra” választottak meg: KOLLÁNYI (1900) XVIII., L.

meglétét mutatja ugyanakkor, hogy feladatának másik részét, a káptalan jogi képviselését más választott méltóság, a *procurator* töltötte be.

A dékánkanonokok mellett szintén választás útján került hivatalába a *divisor*-kanonokok. E tisztségre általában két kanonokot választottak a káptalan tagjai közül. Ők elsősorban a káptalan azon birtokait kezelték – valamint gyűjtötték be, tartották nyilván és osztották szét ezek jövedelmeit meghatározott hányadok és arányok szerint –, amelyeket a tagok közösen, osztatlanul élveztek. A hozzájuk befolyó jövedelmek az esztergomi káptalan esetében a dicatoroktól, a (tized)bérlektől, vámszedőktől és az officialisoktól származtak.³¹ *Divisorok* nemcsak Esztergomban, hanem a váradi, a győri és a veszprémi káptalanban is biztosan megtalálhatóak voltak. Mivel mind a dékánok, mind a *divisorok* tisztségét a káptalanokban választással töltötték be, s a jövedelmek kezelését igyekeztek hozzáértőkre, minimális jogi és gazdasági ismeretekkel rendelkezőkre bízni, így nem túlságosan meglepő az, hogy a rendelkezésre álló adat-sorokban általában néhány személy neve váltakozik.³²

A székhelytől távolabb fekvő birtokok esetében már a bencéseknél megfigyelhető volt az, hogy azokon gazdasági udvarok, majorságok épültek, amelyet egy – gyakran helyben lakó – szerzetes felügyelt. A későbbiekben az ilyen távolabbi, már nem a káptalan székhelyéhez kötődő birtoktestek élén jószágigazgatót, jószágkormányzót, *officialis*-t vagy *rector*-t találunk a gazdaságirányítás harmadik szintjén.³³ Ahogy láthattuk, a kiterjedt birtokállománnyal rendelkező esztergomi, továbbá minden bizonnyal a kalocsai és a győri székes-, valamint a székesfehérvári társaskáptalan esetében, a káptalani dignitások – Esztergomban a prépostokkal és főesperesekkel együtt összesen nem kevesebb, mint tizenhat fő! – az egyes birtokokat javadalomként kapták meg, azok kezeléséről be- és elszámolási kötelezettséggel tartoztak a *divisorok* felé, vagyis a javadalmas ellenőrizte a stallumához tartozó javadalombirtokait kezelő officialist, gazdatisztet.

³¹ KOLLÁNYI (1900) XIV.

³² KÖBLÖS (1994) 18.

³³ Ha az első szintnek a dékánt, a második szintnek pedig a *divisorokat* tekintjük.

A VESZPRÉMI KÁPTALAN DÉLNYUGAT-ZALAI BIRTOKAI

Az általános gyakorlat ismertetését követően tekintsük át a veszprémi káptalan birtokkezelési gyakorlatát egy, a székhelytől távol található birtokcsoport bemutatásával. A veszprémi káptalan birtokai számszerű többségükben Zala megyében feküdtek, közel a káptalan székhelyéhez, a püspöki székvároshoz, Veszprémhez. Az itteni birtokok a határos Veszprém megyei részekkel kiegészülve alkották a nem egybefüggően zárt egységet alkotó veszprémi – később jutasi – birtoktestet, amelynek része volt a Számadáskönyv tanúsága szerint valamelyes különállást élvező peremartoni, Fejér megyéhez közel eső terület. Külön kezelték továbbá a káptalan szintén Veszprém megyei, de a többi birtoktól távol, a megye Bakonytól északra fekvő helységekből álló nagygyimóti birtokát. Zala megyében, a Balaton délnyugati csücskénél volt található a merenyei birtoktest, amelybe Merenye, Garabonc és Újlak tartozott, illetve a közeli Orosztonyban valamint a kissé távolabb található Németpáhon – a mai Felsőpáhonon – voltak még részirtokai a kanonokoknak. A Balaton déli, somogyi partján helyezkedett el a nagyberényi birtokcsoport, amely a Koppány és Sió patak szomszédságában található birtokokat foglalta magában.³⁴

A Kis-Balatontól nyugatra-délnyugatra található birtokok földrajzilag azonos tájon, egymás szomszédságában feküdtek. A környéket, az Alsó-Zalamelléket homokos-agyagos talajú löszhátak osztják ma is észak-déli irányú medencékre, ahol a mélyebben fekvő részekben mocsarak, lápok, patakok tették egykor vizenyőssé a tájat. A dombhátak aljában alakultak ki, a települések, a lakosság a dombok oldalán irtással gyümölcsösöket, szőlőket alakított ki és csak a dombok tetején hagyták meg a dús aljnövényzettel borított erdőket.³⁵ Bél Mátyás befejezetlen leírásában szintén felhívja a figyelmet a tágabban értelmezett Zala megyénél arra, hogy a „bortermelésre sehol sincs kedvezőbb talaj a zalainál.”³⁶ A káptalan 1727-ből származó urbáriumuma szerint szőlők, épület- és tűzifának alkalmas erdők voltak mind a négy településen, kocsma Páhonon és Garaboncon, két malom Merenyén.³⁷ A 18. század végéről Garabonc termékeny határáról, legelőiről, épületfának is alkalmas erdeiről, malmairól, Merenye malmairól, szőlőiről és kevésbé termékeny földjeiről értesülhetünk.³⁸

Egyik település sem tekinthető azonban helyi jelentőségű központnak. A szomszédos területeken – a piacközpontok által kirajzolt harminc kilométeres átmérőjű körön belül – ugyanis több mezővárosi funkciójú település létezett: a

³⁴ Számadáskönyv X.

³⁵ SZÁNTÓ (1960) 10–22.

³⁶ Notitia 272.

³⁷ VÉL D/3/2 Urbarium Capituli Weszprémiensis 1727.

³⁸ VÁLYI I. 374. és II. 600.

Somogy megyei Komár éves vásárával (12), valamint a zalai Csapi (3), Kolon (4) és Magyarád (3), illetve Páhok szomszédságában Keszthely (12) és az ugyancsak éves vásárokkal bíró Zalavár (9) és Szabar (8).³⁹ A nagyobb utak is elkerülték a birtoktest központjának számító Merenyét: egy kisebb országút Merenye előtt, Garaboncon keresztül haladt Galambok és Zalabér között, egy másik, nagyobb jelentőségű út pedig ennél is távolabb, Galambok, Komár, Kolon és Magyarád érintésével tartott Kanizsáról Keszthelyen és Sümegen át Győr, illetve Tapolcán át Veszprém és Fehérvár felé.⁴⁰

Az esetünkben vizsgált délnyugat-zalai birtokok a 13. század legelején már biztosan a káptalan tulajdonában lehettek. Egy 1203-as, Imre király által kiadott oklevél tanúsága szerint ekkor úgy tudták, hogy Merenye már 1082-ben Szent László, illetve felesége, Adelhaid királyné adományából a veszprémi Szent Mihály egyház birtokába került. Bár Szent László 11. századi oklevele hamis,⁴¹ az Imre-oklevél⁴² alapján feltehető, hogy a 13. század elejére már régi birtokosnak számított a környéken az egyház. Nem mond ennek ellent az sem, hogy a László-oklevél hamisítása csak 1275 utánra tehető. Előre vetíti ugyanakkor a zalai bencésekkel a későbbiekben oly gyakran fellángoló pereskedést az a tény, hogy a zalavári konvent ugyancsak hamis, 1019-ből származó adománylevele szintén felsorolja Merenyét, ezúttal az apátságnak juttatott azon helységek között, amelynek tizedét a bencések élvezték.⁴³

A merenyei birtokok története ezután a megszokott keretek között folyt a középkorban, vagyis az nem volt más, mint a szomszédos falvak földesuraival folytatott pereskedések sorozata, amelyet olykor, nagyjából a 14. század elejéig még egy-egy adományozás vagy vásárlás egészített ki. A szomszédos birtokok közül, akikkel a kanonokok szinte majd' minden évtizedben pereskedtek a határok és a különféle hatalmaskodások miatt, érdemes megemlíteni a zalavári apátságot a Garabonccal szomszédos Rada, a budai káptalant a Merenyével határos Karos miatt, továbbá néhány világi birtokost, mint például a szomszédos Kolonban és Magyarádon birtokos Marcaliakat. További birtokrészeket a káptalan a szomszédos helységekben a 14. századot követően már nem szerzett, csak a valamivel távolabb fekvő Németpáh került a 15. század elején a káptalan birtokába.

³⁹ KUBINYI (1989) 328–330., zárójelben az általa számolt centrális pontok szerepelnek.

⁴⁰ GLASER (1929–1930) 145., T. MÉREY (1999) 90–91. és 96.

⁴¹ VO no 3. (22–27.) (RA no 21).

⁴² CD IX/7. Anecdota no 6. (640–642.) (RA no 205).

⁴³ „*villæ decimarum hæc sunt ... Hidwégh, Magarad, Sklot, Kolon, Komár, Kolumbok, Schopy, Stolcz, Biqui, Wolupna, Reche, Merenye, Karus, Sobor, Zobor, Vrústun*” CD I. 304–307. (RA no 7).

A veszprémi székeskáptalan merenyei birtokai a 15. század végén

Az egyes birtokok történetének gerincét Holub József, a Zala vármegyei monográfia⁴⁴ szerzője jórészt összeállította, a rendelkezésre álló adatokat feldolgozta; ezeket csak néhány új adattal lehet kiegészíteni. A pusztai birtoktörténeti vonatkozásokon túl érdemes megvizsgálni a birtokok összességét, mint olyan egységet, amelyek sorsa szorosan összetartozik, s amelyek a birtokkezelés szempontjából nyújthatnak újdonságot a kutatóknak.

Merenye, Újlak és Újnép birtokok 1259-ben István ifjabb király adományából mentesültek a megyésispánok joghatósága és a nekik fizetendő adók alól.⁴⁵ 1271-ben szintén István, immár királyként megerősítette előbbi adományát: az átíró oklevélben Merenye és a hozzátartozó falvak szerepelnek.⁴⁶ 1276-ban, a veszprémi székesegyháznak Csák nb. Péter nádortól elszenvedett hírhedt pusztulását követően a káptalan a szomszédos Karos birtokot kapta kárpótlásul a károkért egyrészt a királynétól⁴⁷ – a Kál-völgyi királynéi szőlőművesekkel együtt –, másrészt ugyane területet az uralkodótól is azzal a kitételrel, hogy az adományozott helység a merenyei birtokokhoz hasonlóan mentesüljön a megyésispán joghatósága alól, továbbá IV. László ugyanitt szabad vásártartást is engedélyezett.⁴⁸ Karos a későbbiekben királyi kézbe került, s I. Lajos adományozta tovább a budai káptalannak vásárával együtt; vélhetően a jelentősebb településnek számító Karos földrajzi közelsége miatt nem nyertek a veszprémi káptalan birtokai a későbbiekben sem vásártartási jogot. A káptalan a 13–14. század fordulóján további három ízben újabb telkeket, nevezetesen szőlőket kapott helyi birtokosoktól adományként.⁴⁹ Szintén együttesen szerepelnek a birtokok a 15. század első harmadának végén, amikor Zsigmond király Lovas birtokért és egy péti malomért cserébe lemondott többek között a Garabonc – és néhány átírásban Merenye – káptalani birtok után járó kamara-haszna adóról.⁵⁰ Az adómentességet a későbbiekben többször meg kellett

⁴⁴ HOLUB (1933).

⁴⁵ CD IX/7. Anecdota no 29. (672–673.) (RA no 1759.) A három felsorolt birtok Merenye, Újlak és Újnép (*willa Winep*). Későbbiekben a kanonokok birtokai közt az utóbbi, a mai Magyarszerdahely–Újnéppusztának megfeleltethető település nem fordul elő. A káptalan helységeire vonatkozó oklevelek 18. századi elenchusában a Garaboncra vonatkozó első oklevél latin nyelvű regesztájában „*Ujnep aliter Garaboncz*” olvasható (VÉL C/1 (cap.) Elenchus II. 276.) Nyilván feltűnt az Elenchus készítőjének Újnép említésének hiánya, ezt magyarázhatta a későbbiekben is meglévő Garabonccal. Források hiányában persze nem zárható ki a két birtok egy későbbi időpontban történt cseréje sem.

⁴⁶ „*populorum de Merene et villarum ad ipsam pertinentium*” RA no 2086.

⁴⁷ „*nostram possessionem Corus appellatam sitam iuxta villam ecclesie supradicte Merene nuncupatam*” VO no 39. (69–71).

⁴⁸ „*villam Korus ... contiguam et conterminam possessioni eiusdem ecclesie Merene appellate cum iure tributi liberi super fluvio Merene, Urustuhy apellato*” VO no 37. (67–69).

⁴⁹ 1285: VÉL C/1 (cap.) Merenye 7 (DF 200709), 1293: uo. Merenye 8 (DF 200729) és 1310: VR no 47.

⁵⁰ 1436: VÉL C/1 (cap.) Lovas in Veszprém 8 (DF 201272).

erősíteni,⁵¹ míg végül az adónem megszüntetését követően a káptalan megpróbálkozott a korábbi cserének az érvénytelenítésével, az időközben az Újlakiak kezébe került birtokok peres úton történő visszaszerzésével.⁵²

A zalavári bencés monostorral a pereskedések sorozata két részre bontható. Egyrészt a birtokok feletti tizedek – helyesebben tizednegyedek – kapcsán került vitába a káptalan és a konvent, de egymás földesúri jogait is „természet-szerűleg” gyakran megsértették birtokaik szomszédsága miatt. A Zala vármegye fölötti lelki joghatóság Szent István nevezetes 1009-es rendelkezése értelmében a veszprémi püspöknek jutott, mivel az adománylevél tulajdonképpen meghatározta a püspök egyházmegyéjének területét, ahonnan természetesen a tizedek is megillették a főpásztort.⁵³ A kialakuló székeskáptalan és a zalavári bencés apátság is igyekezett itteni birtokain megszerezni a tizedekből a helyi papnak járó tizednegyedet. Exempt egyházak esetében, mint amilyen a zalavári is volt, az alapított plébániák tizedei a kegyúrt illették.⁵⁴ Ugyanakkor, ahogy korábban láttuk, a veszprémi káptalan a püspökség szepetnekkési (rigyáckési) tizedkerületében, vagyis a merenyei birtoktest környékén fekvő falvak teljes tizedéhez hozzájutott a püspök adományából.

A tizedek beszédésének joga körüli vita a 14. század első felében bontakozott ki. Egy 1327-es, egyházi bíróság előtt néhány éve folyó perben a tanúk vallomása alapján hozott döntés elmarasztalta a zalavári apátot, aki a konvent székhelyével szomszédos Kolon, Magyaród és Istóc falvak tizedeit már két évtizede magának szedette.⁵⁵ A számos tanút felvonultató ítéletből kiderül, hogy Kőszegi Péter (1275–1289) és Rád nb. Benedek püspökök idején (1289–1311) a tizedeket még a káptalan szedte, azonban egy másik oklevélből azt is megtudjuk, hogy már 1308-ban elmarasztalták a zalavári apátot a káptalan tizedeinek jogtalan beszédése miatt Tamás esztergomi érsek kiküldött bírái.⁵⁶ A

⁵¹ 1455: VÉL C/1 (cap.) Kádárta 5 (DF 201346), 1459: uo. Nagy et Kisberén 45 (DF 201356), uo. Nagy et Kisberén 45A (DF 201357).

⁵² HOLUB (1929) 288. A kamara haszna eltörléséről a veszprémi káptalan 1467. április 1-én kelt oklevelével értesítette az uralkodó: VÉL C/1 (epp.) Miscellanea 61 (DF 200513). A káptalan ezt megelőzően március másodikán íratta át Somogy megyével – VÉL C/1 (cap.) Paloznak 60 (DF 201412) –, illetve március 3-án a somogyi konventtel – VÉL C/1 (cap.) Nagy et Kisberén 46 (DF 201413) – Mátyás 1459-ben kelt megerősítését. A perbe hívásról az elveszett oklevél híján az Elenchus tájékoztat: VÉL C/1 (cap.) Elenchus II. 492. (Péth 21).

⁵³ Az oklevélben nem Zala vármegye, hanem *Colon civitas* szerepel. VO no 1. (17–21).

⁵⁴ A zalavári bencés apátság közvetlenül az esztergomi érseknek volt alárendelve, s mint ilyen, számot tartott a megyéspüspöknek egyébként járó tizedekre, továbbá a saját birtokaikon felállított plébániák után a tizednegyedre is mint kegyúr. HOLUB (1929) 333.

⁵⁵ A perben a tizedekkel (*decima*) kapcsolatos vitáról lehet olvasni; a tizednegyedek (*quarta*) kifejezés nem kerül elő. A fogalmak nem következetes korabeli használata miatt azonban mégsem lehet egyértelműen eldönteni, hogy melyikről van szó. ZO I. no 154. (201–205.), no 155. (205–207.) és no 159. (210–213.) (VR no 181., PRT VII. no 11. és 12. 513–515).

⁵⁶ HO IV. no 88. (114–115.) (VR no 37).

pereskedést lezáró iktatásról szóló jelentés szerint a három falu tizedeinek a zalai konvent részéről történt tizenhét évi jogtalan élvezete 90 márka kárt okozott a káptalan számára.⁵⁷ A vita eredete a 13. század első felére nyúlik vissza, amikor Zlaudus veszprémi püspök (1244–1262) és káptalanja bérbe adhatta a Zala megyei tizedeket a helyi bencés apátnak – az ellentét a másfél évtizeddel később kormányzó Péter püspök idején keletkezett.⁵⁸ A tizedek beszedésének joga körüli vita végül 1342-ben jutott nyugvópontra, amikor a káptalan lemondott Kolon, Magyaród és *Choch* falvak tizedeiről a bencések javára, míg Istóc falu tizedeit megtartotta.⁵⁹ A káptalan továbbiakban is meglévő jogára utalhat esetleg az is, hogy mint hiteles helyet egy 1341-es istóci határjárásra a veszprémi kanonokokat küldte ki az uralkodó a környékbeli zalavári és somogyi konventek helyett.⁶⁰

A két fél közötti pereskedés ezt követően 1368-ban lángolt föl ismét, ezúttal a káptalani Garabonc és az apátsági Rada birtokai közötti határról, valamint Merenye birtok tizedeiről kialakult vita miatt. A vasvári káptalan által elvégzett határjárást követően az ellentét látszólag ugyan nyugvópontra jutott, azonban a vitás tizedekről a vasváriak jelentésében már nem esett szó.⁶¹ Az elválasztás, amely a birtokok földrajzi elhelyezkedésének megfelelően a káptalannak ítélte egy vitás sziget déli, a bencéseknek pedig északi részét, azonban nem sikerült túl szerencsésen, ugyanis az 1381–1382. év ismét az országbíró előtt találta a feleket. A földesúri jogok kérdésében folytatott, többször elhalasztott perben mindkét fél számtalan oklevéllel igyekezte saját igazát bizonyítani. Hallunk a zalai konvent sekrestyésének feledékenységéről, aki elaludván az égő gyertya mellett az apátság valamennyi korábbi oklevelét hagyta elégni, többek között a kérdéses Merenye birtokról szóló Szent István-i, 1019-ből származó adománylevelet is.⁶² Az ítéletlevélben a káptalan valamennyi, előbb felsorolt adománylevelét és privilégiumát is bemutatta, végül a vitás földeket nekik ítélték. A vitára az adhatott okot, hogy mindkét egyházi testületnek volt Merenyére vonatkozó adománylevele: a bencéseké 1341-re tehető hamisítvány, míg a káptalannak Imre 1203-as, átírásban fennmaradt oklevele. Az ellentmondás feloldása ott

⁵⁷ VR no 185.

⁵⁸ VR no 396.

⁵⁹ VR no 345. és no 351.

⁶⁰ ZO I. no 258. (383–388). A káptalani kiküldött nem más, mint György örsi prépost, a merenyei káptalani birtokok igazgatója: „*Georgium prepositum de Wrs, socium et concanonicum nostrum ac rectorem prediorum nostrorum de Merene*”. Istóc falu neve 1503-ban két ízben is áthúzva szerepel abban a pápai udvarban kelt oklevélben, amelyben a káptalan rigyáckési tizedkének falvaiból a tizedet megtagadó falvakat szólítják föl terhük megfizetésére: MREV IV. no 110. (128–131).

⁶¹ PRT VII. no 33. (533–535.), VR no 626. és no 629.

⁶² VR no 396.

kereshető, hogy a korai forrásokban nem szereplő Garabonc – láthattuk, hogy a felsorolásokban Újnép olvasható még IV. László korában is – feltehetően Merenye birtok határain belül jött létre, talán éppen akkor, amikor Merenye tizedeit a monostor bérelte. A káptalannak Garabonchoz való joga nem is volt vitatott, sokkal inkább az új település területe által megbolygatott Merenye határai voltak kérdésesek. A pert végül is az döntötte el a káptalan javára, hogy a konventnek nem voltak meg az említett tűz miatt a jogait igazoló eredeti oklevelei, csupán azok átírásai.⁶³

Bár 1276-ban az uralkodópár, mint láttuk, a káptalannak adományozta Karos birtokot, de 1355-ben már ismét a király kezén találjuk, aki akkor adományozta azt a budai káptalannak. A források hallgatása miatt csak találgathatunk, hogy a birtok csere, vagy a zalai volt királyi földek visszaszerzése kapcsán került ismét az uralkodóhoz.⁶⁴ Mindenesetre Lajos király a budai káptalannak juttatta a helységet Komárral, Szentpéterrel és Galambokkal együtt. A veszprémi káptalan a budaiakkal 1392-ben egyezsége lépett, s a két testület vitatott birtokait szétválasztották.⁶⁵ A veszprémi kanonokok nem Karos birtokjogáért, hanem Merenye és környéke IV. Béla oklevelében foglalt határaiért pereskedtek, tehát a budai káptalan helybéli jogait nem kifogásolták. A vita azonban hamarosan újból föllángolt,⁶⁶ s új határjárásra is sor került 1430-ban,⁶⁷ de még az 1460-80-as évekből is értesülünk a két káptalan egymás kárára elkövetett hatalmaskodásairól.⁶⁸

Kolon falu, amelynek tizedeiért a káptalan a zalai konventtel pereskedett, 1332-ben királyi adományból a cseh származású Csenik mester kezére jutott. A beiktatást a veszprémi káptalan kiküldött embere, Mátyás fehérvári főesperes végezte el, azonban olyan szerencsétlenül, hogy az iktatással a káptalan birtokaiból is kihasított egy jó darabot.⁶⁹ A kanonokok 1342-ben perre vitték az ügyet, amelyet az adományozott képviselőinek formai okokra történő hivatkozása miatt⁷⁰ végül csak a következő évben sikerült eldönteni. Nagymartoni Pál

⁶³ VR no 779.

⁶⁴ VÉL C/1 (cap.) Merenye 4 (DF 283210), kiadása VOSuppl no 59. (113–115.) IV. Béla átírja Adelhaid királyné Imre király által megerősített adománylevelét Merenye számára. Ebben olvashatunk a karosi királyi várnépekről – „*iobagiones castri Zaladiensis et populos eiusdem castri de Korus*” –, akik lerontották a merenyei birtok határait.

⁶⁵ ZsO I. no 2511.

⁶⁶ Már 1393-ban értesülünk a budai káptalan itteni officialísának és dékánjának túlkapasairól: ZsO I. no 3224.

⁶⁷ VÉL C/1 (cap.) Merenye 24 (DF 201255).

⁶⁸ 1464: VÉL C/1 (cap.) Garabonc 22A (DF 201369), 1478: uo. Merenye 32 (DF 201453), 1480: uo. Garabonc 27 (DF 201460), 1484: uo. Garabonc 28 (DF 201485), 1485: uo. Merenye 33 (DF 201487).

⁶⁹ A káptalan tiltakozása 1333-ból: VR no 256.

⁷⁰ VR no 363. és no 367.

országbíró a Mátyás főesperes „ördögi” eljárásával a káptalani földekből kihasított négy és fél ekealjnyi vitatott föld birtokába a káptalant visszaiktatta, s Cseniket pénzbírság mellett örök hallgatásra ítélte.⁷¹

Ugyancsak a merenyei birtoktest falvairól értesülünk a Somogy vármegye számára tartott, 1444 májusában kezdődő közgyűlésről fennmaradt oklevelekből.⁷² A káptalan kárára történt hatalmaskodásokat a birtokokkal szomszédos Marcaliak, Imre korábbi ajtónálló mesternek és testvérének, Jánosnak a familiárisai követték el, akik egyébként az előbbieken említett ugodi Csenik leszármazói voltak.⁷³ A testvérpár a közgyűlést megelőző időkben több ízben követett el visszaéléseket a káptalan merenyei – valamint nagyberényi – jobbágysai és vagyona kárára. A részletes kárjegyzékből megtudhatjuk, hogy több alkalommal mintegy 4000 köböl bor – 10 nagy és 70 kis hordó –, továbbá *Oztoicz* (feltehetően Istóc) birtokról a káptalannak járó 200 forint értékű bortized elragadásával összesen 1200 forint kárt okoztak.⁷⁴ Szintén Marcali-familiárisok okoztak több más kisebb kárt a káptalan helybéli jobbágysai és garabonci plébánosa számára összesen 580 forint értékben.⁷⁵ Összehasonlításképpen a Számadáskönyv több mint fél évszázaddal későbbi adatainak átlaga szerint a veszprémi uradalom közel harminc falvából járó bortized- és kilenced mintegy 16 ezer köböl bort jelentett évente. A káptalan jövedelmei ekkor óvatos becsléssel megközelítőleg évi 5000 forintra tehetőek.⁷⁶ Ugyancsak a Számadáskönyv közöl három ízben adatokat a Merenyéről származó készpénzbevételekre: ezek hozzávetőlegesen 1497-ben 90, 1519-ben pedig 105 forintot tettek

⁷¹ VR no 380.

⁷² A közgyűlés okleveles anyagát feldolgozta BORSA (1989).

⁷³ A cseh Csenik 1327-ben tűnik fel az oklevelekben mint I. Károly király mindvégig hű embere, később 1332-től az ugodi uradalom birtokosa is lett. A család magvaszakadtával az ugodi uradalom a koronára szállt, zalai birtokaik egy része pedig a Marcaliak kezére került: Csenik fia Péter magister lánya *Anglis* Marcali István fia István felesége volt. HORVÁTH (2003) 44. [http://phd.om.hu/disszertaciok/ertekezesek/2003/de_2134.pdf, a letöltés időpontja 2010. június 28.] és ENGEL (2001) Ugodi (Csenikfi)

⁷⁴ BORSA (1989) no 4. (VÉL C/1 (cap.) Merenye 27, DF 201295) és no 6. (uo. Simigiensis comitatus decimalia 29, DF 201297). A fenti okleveleket a 11. számú oklevélben (uo. Merenye 26, DF 201300) bocsátottak esküre.

⁷⁵ A károk részletesen: két hordó bor eltulajdonítása, 10 forint kicsalása, a plébániatemplomban elhelyezett javak és további 10 marha eltulajdonítása 500, illetve 24 forint értékben. BORSA (1989) no 9. (VÉL C/1 (cap.) Nagy et Kisberén 40, DF 201298). (A két adatsorból számított borárak: 4000 köböl bor, 1000 forint kár köblönként 2,5 forintot jelent, a második esetben a fennmaradó 34 forint a két hordó bor ára. A gondolatmenet szempontjából mellékes, de a káptalan végül az 1483. évi perújrafelvétel során elveszítette a Marcali László ellen folytatott pert, s egyúttal a korábban megítélt kártérítésre vonatkozó jogát.)

⁷⁶ KARLINSZKY (2008) 54. és 57. Ezzel egybevág, hogy a Mályusz Elemér által megadott 150 forintos átlagjövedelmet alapul véve a 36 kanonok összjövedelme is 5400 forintot tesz ki egyszerű felszorzással, vö. MÁLYUSZ (1971) 85.

ki.⁷⁷ Megengedhető feltételezés ezen összegek alapján, hogy az évi 5000 forintos becslés valóban óvatosnak számít.

Ami a három további káptalani birtokot illeti, Újlak osztozni látszik a birtokközpont Merenye sorsával. Önállóan biztosan mindössze egyszer kerül elő, amikor 1455-ben Csapi András szentgyörgyi várnagy Marcali-familiárisként a káptalan újlaki birtokáról beszédette a terragiumot.⁷⁸

A szomszédos Orosztonyban lévő káptalani birtokról forrásaink jórészt a 14. század első feléből valók. Valamikor 1309 előtt a káptalan egy, a merenyei birtokával határos orosztónyi földhöz jutott a feltehetően Atyusz comesszel valamilyen rokonságban lévő, egy bizonyos Muthmertől származó Petrics comes révén, annak fiúörökös nélküli halála folytán.⁷⁹ 1309-ben aztán Petrics egy távoli rokona vette ugyanezeket a földeket zálogba, míg végül a zalai konvent a birtokot 1340-ben ismét a káptalan részére iktatta, amelynek itteni birtoklása a továbbiakban zavartalannak tekinthető.⁸⁰ A két falura bomló településen nemes családok birtokai is feküdtek, s majd csak 1512-ben értesülünk ismét a veszprémi egyház helyi birtokáról egy erdő használatának megosztásával kapcsolatban.⁸¹ Könnyen lehet azonban, hogy az erdőt Merenyéről igazgatták, ugyanis Orosztony nevű birtokról a Számadáskönyv egyetlen bejegyzése sem tanúskodik. Sőt, mivel a Számadáskönyvben Merenye, Újlak, Garabonc és Németpáh minden évnél – utóbbi azonban 1509–1513 között ismeretlen okokból nem – szerepel a megválasztott birtokigazgatók illetékességének felsorolásakor,⁸² feltételezhető, hogy Orosztonyban ekkor már nem volt birtokos a káptalan. Ezt támasztja alá az 1727-es urbárium is, amely szintén csak a négy birtok szolgáltatásait írja össze, Orosztonyét azonban nem.

Németpáh, a mai Felsőpáhok⁸³ található legtávolabb Zalamerenyétől, s így a birtok nem is kapcsolódik szorosan a merenyei birtoktesthez, mégis, a földrajzi közelség miatt inkább tartozik ide, mint a Balaton-felvidék többi káptalani helységéhez. Ezt erősítik meg a Számadáskönyv előbb említett birtokigazgatói illetékességi felsorolásai is. A településen egyébként aránylag későn, 1403-ban jutottak 120 aranyforint értékű részbirtokhoz a kanonokok. Történt ugyanis, hogy Hidegkuti Farkas fia Bereck, Ajkai Péter és fia, Miklós deák a káptalan paloznaki és csopaki birtokaira rátörve jobbágyaik közül négyet megöltek.

⁷⁷ Számadáskönyv 36–37. és 217.

⁷⁸ VÉL C/1 (cap.) Újlak 11. (DF 201348), Csapi Andrásra ENGEL (1996b) I. 427. és II. 49.

⁷⁹ VR no 45.

⁸⁰ VR no 331.

⁸¹ VÉL C/1 (cap.) Orosztony 5 (DF 201586).

⁸² Például 1495: „Item magistros possessionum nostrarum Merenye, Garaboncz, Wylak et Nemetpah constituimus dominum Johannem de Polyan custodem ac magistrum Mathiam de Kortho” Számadáskönyv 3.

⁸³ SZÁNTÓ (1960) 40.

A fehérvári káptalan előtt született egyezség értelmében az említett összegű védíj megfizetése helyett az alperesek németpáhi birtokaikat adták át a káptalannak.⁸⁴ 1439-ben a káptalan egy helybéli jobbágya ellen elkövetett hatalmaskodásról szóló jelentés maradt fenn.⁸⁵ A birtok a török kor után is megmaradt a kanonokok földesurasága alatt.

Ami a birtokigazgatást illeti, a veszprémi káptalan Merenyéhez kapcsolható tisztségviselőit először a zalai bencésekkel a tizedekért folytatott perben említik. Ebben a tanúk tudomása szerint, visszaemlékezve a 1327-et két évtizeddel megelőző vagy még korábbi időkre, az érintett falvak tizedeit Kőszegi Péter püspök idejében is már (1275–1288) a káptalan merenyei tisztségviselői szedték be.⁸⁶ A néven nevezett korábbi magisterekre – Kolinus későbbi veszprémi főesperesről, „vörös” Gál későbbi enyingi plébánosról és Rugas későbbi veszprémi örkanonokról – tudható, hogy ekkor is, ahogy a Számadáskönyv által felölelt időszakban is, minden esetben kanonokok voltak. Egy 1341-es oklevélben már *rectores seu magistris*ként szerepelnek, mint akik a szomszédos falvak tizedeit is beszédtek a káptalan javára, s akiknek egyházi joghatóságot is delegált a püspök a szomszédos templomok papsága felett, ezzel teljesítve ki a merenyei birtoktest világi-gazdasági és lelki hatóságát.⁸⁷ A későbbiekben sincs ez másként: szintén veszprémi kanonok volt János *magister possessionis*,⁸⁸ továbbá az a *rector*, aki társával egy Merenyén keltezett oklevélben birtokot adományozott.⁸⁹ A birtokigazgatóknak a jobbágyság fölötti bírósági hatásköréről a szomszédos Somogy megyei jobbágyságok – sokat sejtetően a birtokcsoport központi települése, Nagyberény jelzete alatt fennmaradt – kötelezettségeit rögzítő oklevél szól. Egyrészt a szabályozás szerint a káptalani prédiomok *rectora* szedte be a cenzust, másrészt a kisebb vétségekért elmarasztaltak is neki fizették le bírságaikat.⁹⁰

A veszprémi székesegyház könyvkölcsönzési bejegyzéseivel összevetve a merenyei (és más) birtokigazgatók személyét megállapíthatjuk, hogy azok feltehetőleg nem töltöttek huzamosabb időt a birtokokon. Kortói Mátyás például 1495-ben Merenyén, 1496–1497-ben és 1502–1503-ban Nagyberényben, 1501-ben, 1504-ben és 1506-ban Nagygyimóton volt birtokigazgató, közben 1498–1499-ben és 1505-ben dékánna, 1500-ban divisorra választották. Módjában állt

⁸⁴ HO V. 145. (194–199) (ZsO II. 2246).

⁸⁵ VÉL C/1 (cap.) Páhok 4 (DF 201278).

⁸⁶ ZO I. no 154. (203): „*magistri de Merene eas* (sc. decimas trium villarum) *capitulo integre administraverunt*”.

⁸⁷ HO I. no 122. (184–185).

⁸⁸ „*magister Johannes socius et concanonicus ipsorum, magister possessionis eorum de Merenye et suarum pertinentiarum*” VÉL C/1 (cap.) Garabonc 12 (DF 201100, ZsO I. no 3224).

⁸⁹ Egyikük feltehetően Sándori Tamás volt (*Thomas de Sand*[...]). VÉL C/1 (cap.) Merenye 31 (DF 201423).

⁹⁰ Teljes szövege közlése VR no 465.

ez idő alatt 1501-ben Arácson szőlőt venni, élete végén pedig veszprémi succentor lett. Róla ugyan nem, de a hasonló pályát befutó Károlyi Miklósról, akit 1495-ben és 1504-ben nagyberényi, 1497-ben merenyei birtokigazgatóvá választottak, biztosan tudható, hogy háza is volt Veszprémben.⁹¹ Mivel valamennyi választott tisztség valódi munkát és hozzáértést követelt meg, így helyettesek, prebendáriusok kinevezése nem látszik valószínűnek. Ha így van, akkor az adatok alapján helyből, a káptalani székvárosból kellett ellátniuk feladatukat.

Arra is vannak okleveles adatok, hogy a merenyei uradalom jövedelmeit, más káptalanoktól eltérően nem javadalomként, stallumhoz kötve kezelték: az említett 1327-es oklevél az uradalomból a prépostnak jutó hatodról,⁹² míg egy 1511-es adat a kántorkanonoknak jutó dupla kanonoki jövedelemről tudósít.⁹³ Ezek az arányok pedig a közös jövedelmekből a divisorok által történő felosztás adatai: a préposti hatodot a teljes jövedelemből kell számolni, a kántori dupla pedig az egyes kanonokokra eső rész kétszerese.

A veszprémi székeskáptalannál a Számadáskönyv adatsorai alapján nagyobb szerep jutott a közös jövedelmekből történő osztozkodásnak, részesedésnek. A székhelyhez közelebb eső Balaton-felvidéki káptalani birtokokon, az „első *decanatusban*” természetben szedték a jövedelmet, a távolabbi területek, illetve a bérbe adott tizedek és malmok esetében pedig pénzben. Ezeket osztották aztán föl a *divisorok*, s tulajdonképpen ezt az évről évre történő osztozkodást és kinevezési gyakorlatot örököltette meg a kódex.⁹⁴ Ugyanakkor a kötetből az nem derül ki, hogy vajon a káptalan távoli, merenyei birtokteste tartozott-e valamely dignitás javadalmához, vezettek-e az itteni jövedelmekről külön „számadáskönyvet”. Ugyanígy hiányoznak a kódexből a káptalan nagyberényi birtoktestére és a Veszprém megye északnyugati sarkában elszigetelten álló nagygyimóti birtokra vonatkozó adatok. A Számadáskönyv részletes rendelkezései és pontos elszámolásai alapján kirajzolódó, jól működő rendszer ismeretében, nincs okunk feltételezni, hogy a többi birtokon, birtoktesten eltekintettek volna a pontos számadások készítésétől.

Összegzésként megállapítható, hogy a veszprémi káptalan birtokkezelése a korábban ismertetett más káptalanokéhoz hasonlóan alakult. A fekvő birtokok három kisebb-nagyobb birtokcsoportra (veszprémi, nagyberényi, merenyei) és egy külön kezelt birtokra (Nagygyimót) oszlottak. Utóbbi két birtoktest élére két-két, illetve Nagygyimót esetében egy birtokigazgatót (*magistri possessionum*)

⁹¹ KARLINSZKY (2008) 64–65., SOLYMOSI (1989) 107–108.

⁹² ZO I. no 154. (203).

⁹³ VÉL C/1 (cap.) Veszprém oppidum 74 (DF 201592).

⁹⁴ A kódex latin címe, a „*Liber Divisorum*” éppen ezért közelebb áll a valósághoz a MOL adattárában használatos „birtokkezelési jegyzőkönyvnel”.

választott a káptalan minden év július 13-án, Szent Margit ünnepén. Ők segítették a dékánt a birtoktestek irányításában. A Veszprém központú birtokok kezelésében a dékánt egy ugyancsak választott, rendszerint világi ember, a veszprémi tiszttartó (*officialis*) segítette. Az e birtokcsoportokon kívül kezelt birtokokat – erdők, puszták, olykor a veszprémi káptalani fürdő – az egyes káptalani tagok felügyelete alá helyezték, vagy bérbeadás útján hasznosították.⁹⁵ Mivel a birtokigazgató kanonokok feltételezésünk szerint huzamosabban a káptalani székvárosban éltek, feltehetően a forrásokban előforduló officiálisok igazgathatták helyben a központtól távol lévő birtokokat. Ez esetben viszont a veszprémi káptalan esetében a gazdaságirányítás négy szintje különböztethető meg. Ennek élén áll a dékán (1. szint), akinek munkáját részben a *divisorok* segítik (2. szint); a távolabb fekvő birtokok esetén a káptalanban felelősséggel a birtokigazgatók tartoznak (3. szint), akik a már világi személyekből álló, helyi officiálisok munkáját felügyelik (4. szint).

A merenyei birtokok kezelésének feltételezésem szerint hasonlóságot kell mutatnia a többi birtoktest gazdasági szervezetével, így a birtokok történetének speciális eseteitől eltekintve kézzelfogható és kézenfekvő kiindulópontot adhat a birtokok vagy a birtokkezelés közös jellemzőinek megállapításához. Jelen-tősebb különbségek a Balaton-felvidéki birtokok esetében éppen a birtokok nagyobb száma és differenciáltsága – szőlők, erdők megléte – miatt várhatóak, amelyeket a további vizsgálatok fognak kideríteni.

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

Felhasznált források

MOL = Magyar Országos Levéltár, Budapest.

DF = Diplomatikai Fényképgyűjtemény.

VÉL = Veszprémi Érseki és Főkáptalani Levéltár, Veszprém.

C/1 (cap.) = Veszprémi káptalan magánlevéltára, Documenta iuris possessionarii.

C/1 (epp.) = Veszprémi káptalan magánlevéltára, Litteralia instrumenta iura episcopatus Vesprimiensis tangentia (letét a káptalan magánlevéltárában).

D/3/2 = Veszprémi Káptalan Gazdasági Levéltára, Mindhárom uradalomra vonatkozó iratok, Libri funduales et urbanales.

ZML = Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg.

XV.61. = Zala megye helytörténeti lexikonához készült adatgyűjtés.

BC = KANDRA Kabos (1887), A Bakócs-Codex vagy Bakócs Tamás egri püspök udvartartási számadó-könyve 1493–6 évekből, in: KANDRA Kabos [szerk.], *Adatok az egri egyház-megye történelméhez II.*, Eger. 333–452.

⁹⁵ Számadáskönyv X.

- BORSA Iván (1989), Királyi rendeletre tartott megyei közgyűlés Somogyvár mellett 1444-ben, in: KANYAR József [szerk.], *Somogy Megye Múltjából 1989*, Kaposvár. (Levéltári évkönyv 20.) 5–27.
- Bortizedjegyzék = SZAKÁLY Ferenc, SZÜCS Jenő, NÓGRÁDY Árpád, TRINGLI István [kiadásra előkészítette] (2005), *Budai bortizedjegyzékek a 16. század első harmadából*, Budapest. (História Könyvtár, Okmánytárak 4.)
- CD = FEJÉR, Georgius [stud. et op.] (1829–1844), *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I–XII.*, Budae.
- HO = IPOLYI Arnold (VI–VIII.), NAGY Imre, PAUR Iván (I–V.), RÁTH Károly (I–V.), VÉGHÉLY Dezső [kiadják] (1865–1891), *Hazai okmánytár / Codex diplomaticus patrius* [a 4. kötetből még] *Hungaricus I–VIII.*, Győr (I–V.), Budapest (VI–VIII).
- MREV = FRAKNÓI, Guilelmus, LUKCSICS, Josephus [ed.] (1896–1907), *A veszprémi püspökség római oklevéltára / Monumenta Romana episcopatus Vesprimiensis I–IV.*, Budapestini. [Újabb kiadása CD-ROM Veszprém, 2007].
- Notitia = LUKÁCS Károly [a kéziratot fordította és ismerteti] (1943), *A Balatonvidék földrajza kétszáz év előtt, Bél Mátyás „Notitia comitatum Vesprimiensis, Simighiensis et Szaladiensis”*, Tihany.
- PRT = ERDÉLYI László, SÖRÖS Pongrácz [szerk.] (1902–1916), *A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története I–XII/B.*, Budapest. [Az egyes kötetek függelékében közölt okmánytári rész bővített CD-ROM kiadása: DRESKA Gábor [szerk. és a szöveget gondozta] (2001), *Collectio Diplomatica Benedictina, A Pannonhalmi Bencés Főapátsági Levéltár középkori oklevelei*, Pannonhalma.]
- RA = SZENTPÉTERY Imre [szerk. I–II/1], BORSA Iván [Szentpétery Imre kéziratának felhasználásával szerk. II/2–II/4] (1923–1987), *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke / Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica I–II.*, Budapest. (Magyar Országos Levéltár Kiadványai, II. Forráskiadványok 9., 13.)
- RCS = SOLYMOSI László [közveteszi] (2002), *Az esztergomi székeskáptalan jegyzőkönyve / Registrum capituli cathedralis ecclesiae Strigoniensis (1500–1502, 1507–1527)*, Budapest.
- Számadáskönyv = KREDICS László, MADARÁSZ Lajos, SOLYMOSI László [közveteszi] (1997), *A veszprémi káptalan számadáskönyve / Liber divisorum capituli Vesprimiensis 1495–1534, Krónika / Chronica (1526–1558), Javadalmak és javadalmak / Beneficiati et beneficia (1550, 1556)*, Veszprém. (A Veszprém Megyei Levéltár Kiadványai 13.)
- Urbárium = KREDICS László, SOLYMOSI László, *A veszprémi püspökség 1524. évi urbáriuma / Urbarium episcopatus Vesprimiensis anno MDXXIV*, Budapest, 1993. (Új Történelmi Tár 4.)
- VÁLYI = VÁLYI András (1796), *Magyar Országának leírása I–III.*, Buda.
- VO = GUTHEIL Jenő, KREDICS László [Gutheil Jenő kéziratát kiadásra előkészítette] (2007), *Veszprém város okmánytára, Oklevelek a veszprémi érseki és káptalani levéltárakból (1002–1523)*, Veszprém. (A veszprémi egyházmegye múltjából 18.)
- VOSuppl = ÉRSZEGI Géza, SOLYMOSI László [összeállította] (2010), *Veszprém város okmánytára, Pótkötet / Supplementum ad Monumenta civitatis Vesprimiensis (1000–1526)*, Veszprém. (A veszprémi egyházmegye múltjából 20.)
- VR = KUMOROVITZ L. Bernát [összeállította] (1953), *Veszprémi regeszták (1301–1387)*, Budapest. (Magyar Országos Levéltár Kiadványai II, Forráskiadványok 2.)
- ZO = NAGY Imre, VÉGHÉLY Dezső, NAGY Gyula [szerk.] (1886–1890), *Zala vármegye története, Oklevéltár I–II.*, Budapest.
- ZsO = MÁLYUSZ Elemér [I–II. összeállította], BORSA Iván [III–VII. Mályusz Elemér kéziratát kiegészítette és szerk., VIII–IX. szerk.], C. TÓTH Norbert [VIII– szerk.], Neumann Tibor [XI– közveteszi] (1951–), *Zsigmondkori Oklevéltár I– (1387–1437), I–XI. (1387–1424)*, Budapest. (Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 1, 3–4, 22, 25, 27, 32, 37, 39, 41, 43., 49.)

Felhasznált irodalom

- BEDY Vince (1938), *A győri székeskáptalan története*, Győr.
- BÉKEFI Remig (1901), *A magyarországi káptalanok megalakulása és Szent Chrodegang regulája*, Budapest.
- BOCSI Zsófia (2007), Vár és uradalom kapcsolata az írott források tükrében, *Castrum* 6., 43–61.
- BOJT Lajos (1935), *A fejérvári őrkanonokság (custodiatús) birtokának története a XVII. század végétől 1833-ig. Gazdaságtörténeti értekezés*, Budapest. (Palæstra Calasanciana, A piaristák doktori értekezései az 1932. évtől.)
- BUNYITAY Vince (1883), *A váradi püspökség káptalanai és monostorai a püspökség alapításától az 1566. évig*, Nagyvárad. (A váradi püspökség története 2.)
- CSÁNKI Dezső (1890–1913), *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III., V.*, Budapest. (Hunyadiak kora Magyarországon 6–8., 9c.)
- ECKHART Ferenc (1913), Hiteles helyeink eredete és jelentősége, *Századok* 47, 640–655.
- ENGEL Pál (1996a), Uradalomszervezés a Dunántúlon a XIV–XV. században, in: HERMANN István [szerk.], *Tanulmányok Pápa város történetéből* 2, Pápa. 21–30.
- ENGEL Pál (1996b), *Magyarország világi archontológiája 1301–1457*, Budapest. (História Könyvtár, Kronológiák, adattárak 5.)
- ENGEL Pál (2001), *Magyar középkori adattár, Magyarország világi archontológiája 1301–1457, Középkori magyar genealógia*, Budapest. [CD-ROM]
- ENGEL Pál (2007), Töprengések az Árpád-kori sáncvárak problémájáról, *Castrum* 6., 1–18. [Első megjelenés: *Műemlékvédelem* 31. (1987) 1. szám, 9–14.]
- ÉRDÚJHELYI Menyhért (1899), *A közjegyzőség és hiteleshelyek története Magyarországon*, Budapest.
- ÉRDÚJHELYI Menyhért (1903), *A kolostorok és káptalanok befolyása Magyarország mezőgazdasági fejlődésére a mohácsi vész előtt*, Budapest.
- ÉRSZEGI Géza (1998), Liber divisorum capituli Vesprimiensis. A veszprémi káptalan számadáskönyve 1495–1534. Chronica / Krónika (1526–1558.) Beneficiati et beneficia / Javadalmások és javadalmak (1550, 1556), *Levéltári Közlemények* 69., 225–227. [könyvismertetés]
- FEDELES Tamás (2001), A pécsi székeskáptalan személyi összetétele a hiteleshelyi oklevelek tükrében (1354–1437), in: FONT Márta [szerk.], *Pécs szerepe a Mohács előtti Magyarországon*, Pécs. (Tanulmányok Pécs Történetéből 9.) 103–137.
- FEDELES Tamás (2003), Adalékok a pécsi székesegyházi alsópapság történetéhez, in: FONT Márta, VARGHA Dezső [szerk.], *Tanulmányok Koller József tiszteletére*, Pécs. (Tanulmányok Pécs Történetéből 13.) 111–131.
- FEDELES Tamás (2005), *A pécsi székeskáptalan személyi összetétele a késő középkorban (1354–1526)*, Pécs. (Tanulmányok Pécs Történetéből 17.)
- FÜGEDI Erik (1981), Az esztergomi érsekség gazdálkodása a XV. század végén, in: Uő., *Kolduló barátok, polgárok, nemesek, Tanulmányok a magyar középkorról*, Budapest. 114–237. [Első megjelenés: *Századok* 94. (1960), 82–122., 505–554.]
- FÜGEDI Erik (1999), *Az Elefánthyak. A középkori nemes és klánja*, Budapest. (Mikrotörténelem)
- GERENDÁS Ernő (1934), *Az esztergomi főkáptalan garamszentbenedeki birtokkerülete a XVIII. század második felében*, Budapest. (Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez 9.)
- GLASER Lajos (1929–1930), Dunántúl középkori úthálózata I–II., *Századok* 63–64., 138–167., 257–285.
- HOLUB József (1929), *Zala megye története a középkorban I.*, Pécs.

- HOLUB József (1933), *Zala megye története a középkorban III., A községek története*, Pécs. [Kézirat]
- HOLUB József (1943), *Egy dunántúli egyházi nagybirtok élete a középkor végén*, Pécs.
- HORVÁTH Richárd (2003), *Várak és politika a középkori Veszprém megyében*, Debrecen. [Doktori értekezés, DE, kézirat].
- JUHÁSZ Kálmán (1941), *A csanádi székeskáptalan a középkorban (1030–1552)*, Makó.
- KALÁSZ Elek (1932), *A szentgotthárdi apátság birtokviszonyai és a ciszterci gazdálkodás a középkorban*, Budapest. (Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez 5.)
- KARLINSZKY Balázs (2008), A veszprémi káptalan bevételei és gazdasági ereje a 15–16. század fordulóján, in: KILIÁN László, RAINER Pál [szerk.], *Veszprém reneszánsza*, Veszprém. 37–66.
- KEREZSY Jenő (1910), *Bakócz Tamás egri püspök udvartartása és egyházmegyéje*, Erzsébetváros. (Művelődéstörténeti értekezések 39.)
- KMTL = KRISTÓ Gyula [főszerk.], ENGEL Pál, MAKK Ferenc [szerk.] (1994), *Korai magyar történeti lexikon IX–XIV. század*, Budapest.
- KOLLÁNYI Ferenc (1900), *Esztergomi kanonokok 1100–1900*, Esztergom.
- KOVÁCS Béla (1987), *Az egri egyházmegye története 1596-ig*, Eger.
- KÖBLÖS József (1987), *A budai, fehérvári, győri és pozsonyi káptalan archontológiája*, Budapest. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai, Forrástudományi segédletek 3.)
- KÖBLÖS József (1994), *Az egyházi közlépréteg Mátyás és a Jagellók korában, A budai, fehérvári, győri és pozsonyi káptalan adattárával*, Budapest. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 12.)
- KUBINYI András (1989), Mezővárosok egy városmentes tájon, A középkori délnyugat Magyarország, *Tapolca Városi Múzeum Közleményei* 1., 319–332.
- KUBINYI András (1999), *Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon*, Budapest. (METEM-könyvek 22.)
- LESKÓ József (1907), *Adatok az egri egyházmegye történetéhez IV.*, Eger.
- LUKCSICS József (1908), *A veszprémi káptalan a XVI. században*, Veszprém.
- LUKCSICS Pál (1923), *A vásárhelyi apácák története*, Veszprém.
- LUKCSICS Pál (1927), *Az esztergomi főkáptalan a mohácsi vész idején (1500–1527)*, Esztergom.
- LUKCSICS Pál (1930), A veszprémi székeskáptalan levéltára, *Levéltári Közlemények* 8., 151–181.
- MÁLYUSZ Elemér (1971), *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*, Budapest.
- T. MÉREY Klára (1999), Zala megye útjai és a mellettük fekvő települések a XVIII–XIX. században, in: KÁLI Csaba [szerk.], *Zala megye a XVII–XIX. században két korabeli leírás alapján*, Zalaegerszeg. (Zalai Gyűjtemény 46.)
- MEZEY László (1973), Székesfehérvár egyházi intézményei a középkorban, in: KRÁLOVÁNSZKY Alán [szerk.], *Székesfehérvár évszázadai II.*, Székesfehérvár. 21–36.
- NEUMANN Tibor (2007), *A Korlátkövek, Egy előkelő család története és politikai szereplése a 15–16. században*, Győr. (A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai, Források, feldolgozások 5.)
- RÁCZ György (2000), A magyarországi káptalanok és monostorok magisztrátus-joga a 13–14. században, *Századok* 134., 147–210.
- SIMON Zoltán: A füzéri vár a 16–17. században, Miskolc, 2000. (Borsod–Abaúj–Zemplén megye régészeti emlékei I.)
- SOLYMOSI László (1989), Könyvhasználat a középkor végén. Könyvkölcsönzés a veszprémi székesegyházi könyvtárban, in: SZELESTEI N. László [szerk.], *Tanulmányok a középkori magyarországi könyvkultúráról: Az Országos Széchényi Könyvtárban 1986. február 13–14-én rendezett konferencia előadásai*, Budapest. 77–119.
- SOLYMOSI László (1998a), A veszprémi káptalan középkor végi számadáskönyvének forrásértéke, in: RÁCZ István [szerk.], *Szabó István emlékkönyv*, Debrecen. 88–104.

SOLYMOSI László (1998b), *A földesúri járadékok új rendszere a 13. századi Magyarországon*, Budapest.

SZÁNTÓ Imre (1960), *Egy dunántúli falu, Alsópáhok története*, Budapest.

UDVARDY József (1992), *A kalocsai főszékeskáptalan története a középkorban*, Budapest. (METEM-könyvek 3.)

VÁGNER József (1896), *Adalékok a nyitrai székeskáptalan történetéhez*, Nyitra.

ESTATES OF THE VESZPRÉM CHAPTER BEFORE THE TURKISH CONQUEST (ESTATE MANAGEMENT OF CHAPTERS IN THE MIDDLE AGES)

The Zalamerenye group of estates of the Veszprém chapter, at 120 kms distance from the centre, consisted of five villages: Zalamerenye, Zalaújlak, Garabonc, Orosztony and the former Németpáh. This paper shortly surveys not only the historiography of Hungarian estate management and enlists the different types of income of ecclesiastical bodies, but also outlines the brief history of the five villages as far as capitular ownership is concerned.

The author suggests that these estates cannot be regarded as a „domain”, since domains, with a castle or a country town at their heart, were rather political than economical units, and neither of the five mentioned villages had a castle or were *oppidi*. Moreover, management of church estates, „*officiolatus*” having been the basic units instead of domains, was somewhat different from that of secular proprietors. The underlying reason behind this is that church estates were situated in a more scattered manner than secular ones, even during the late middle ages, when the aristocracy attempted to concentrate their lands.

The author comes to the conclusion that estate management in case of the Veszprém chapter was similar to the developed methods of other church proprietors. Estates were organised into four groups according to geographical reasons, one being the estates around Zalamerenye. It was clerical magistrates (*magistri possessionum*) who controlled these land-groups, and they were assisted by secular officials (*officialis*), who may as well be regarded on the basis of contemporary terminology as governors of the mentioned *officcolati*. Magistrates, as well as the elected head of the economic life of a chapter, the dean (*decanus*), and the also elected *divisor* canons (*divisores*), whose task was to administer and distribute incomes, were members of the chapter and supposed to live in the canonical centre. This means that a structured, multi-level system of estate management existed in case of the Veszprém chapter as well.

TARTALOMJEGYZÉK

KÖSZÖNTŐ (Márfi Gyula).....	5
AJÁNLÁS (Lasztovicza Jenő)	6
ELŐSZÓ (A szerkesztők).....	7

Tanulmányok a veszprémi egyházmegye történetéről

<i>Érszegi Géza</i>	
I. (SZENT) ISTVÁN VESZPRÉMI ADOMÁNYLEVELE.....	9
<i>Karlinszky Balázs</i>	
A VESZPRÉMI KÁPTALAN ZALAMERENYE-KÖRNYÉKI BIRTOKAI A TÖRÖK ELŐTT (KÁPTALANI BIRTOKKEZELÉS A KÖZÉPKORBAN)	33
<i>Bilkei Irén</i>	
HITELESHELYEK A VESZPRÉMI EGYHÁZMEGYÉBEN A KÖZÉPKORBAN ÉS A KORA ÚJKORBAN.....	57
<i>Siptár Dániel</i>	
KOLOSTORALAPÍTÁSOK ÉS SZERZETESI LEKIPÁSZTORKODÁS A VESZPRÉMI EGYHÁZMEGYE TÖRÖK ALÓL FELSZABADULT RÉSZEIN	69
<i>Dénesi Tamás</i>	
KATOLIKUS MEGÚJULÁS A 18. SZÁZADI VESZPRÉMI EGYHÁZMEGYÉBEN.....	103
<i>Mihalik Béla Vilmos</i>	
A VESZPRÉMI PÜSPÖKSÉG BIRTOKIGAZGATÁSA A 18. SZÁZADBAN, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A SÜMEGI URADALOMRA	141
<i>Hermann István</i>	
A VESZPRÉMI SZÉKESKÁPTALAN SZEMÉLYI ÖSSZETÉTELE 1700 ÉS 1777 KÖZÖTT.....	179
<i>Jakab Réka</i>	
ZSIDÓSÁG A VESZPRÉMI PÜSPÖKI ÉS KÁPTALANI BIRTOKOKON 1848 ELŐTT.....	227
<i>Mózessy Gergely</i>	
KATOLIKUS PÜSPÖKÖK A NYILASOK FOGSÁGÁBAN (MINDSZENTY JÓZSEF ÉS SHVOY LAJOS ELHURCOLÁSA).....	257
<i>Gárdonyi Máté</i>	
HUSZADIK SZÁZADI KIHÍVÁSOK, PASZTORÁCIÓS ÚTKERESÉSEK A VESZPRÉMI EGYHÁZMEGYÉBEN	275

Tanulmányok a megyei igazgatás történetéről

<i>Zsoldos Attila</i>	
A MEGYESZERVEZÉS KEZDETEI A MAGYAR KIRÁLYSÁGBAN (AZ „ŐRIÁS” ÉS AZ „ÁTLAGOS” NAGYSÁGÚ MEGYÉK KÉRDÉSE).....	299
<i>C. Tóth Norbert</i>	
A VILÁGI IGAZGATÁS MAGYARORSZÁGON A ZSIGMOND-KORBAN, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL VESZPRÉM MEGYÉRE.....	319
<i>Horváth Richárd</i>	
PÁPÁTÓL A PÁPÁIG (GARAI–SZAPOLYAI VÁRBIRTOK VÁLTOZÁSOK VESZPRÉM MEGYÉBEN A MÁTYÁS-KORBAN)	345
<i>Tringli István</i>	
PEST ÉS PILIS MEGYE SAJÁTOS VISZONYAI A TÖRÖK HÓDÍTÁS ELŐTT	369
<i>Dominkovits Péter</i>	
VÁRMEGYEI VEZETŐK, KÖZIGAZGATÁSI FELADATOK A 17. SZÁZADI SOPRON ÉS VAS VÁRMEGYÉK PÉLDÁJÁN	421
<i>Szijártó M. István</i>	
HIVATALVISELŐ ELIT A 18. SZÁZADI SOMOGY VÁRMEGYÉBEN.....	445
<i>Szántay Antal</i>	
II. JÓZSEF GONDOLATAI A VÁRMEGYÉKRŐL	467